

УДК 811.161.2'373

Г. М. Куцак

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ПОХІДНОГО СЛОВА І ЙОГО ОНОМАСІОЛОГІЧНА СТРУКТУРА

Куцак Г. М. Внутрішня форма похідного слова і його ономасіологічна структура.

У статті порушено проблему внутрішньої форми похідного слова і його ономасіологічної структури: окреслено різновиди номінацій щодо способів позначення за внутрішньою формою, розкрито специфіку створення ономасіологічних структур, засвідчено тісний зв'язок між досліджуваними поняттями як репрезентантами

класифікаційно-пізнавальної діяльності людини.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ономасіологічна структура, похідне слово, номінативна одиниця.

Куцак А. Н. Внутренняя форма производного слова и его ономасиологическая структура.

В статье рассмотрена проблема внутренней формы производного слова и его ономасиологической структуры: названы виды номинаций в аспекте способа обозначения по внутренней форме, раскрыта специфика образования ономасиологических структур, подтверждена тесная связь между исследуемыми понятиями как репрезентантами классификационно-познавательной деятельности человека.

Ключевые слова: внутренняя форма слова, ономасиологическая структура, производное слово, номинативная единица.

Kutsak H. M. The inner form of the derivative word and its onomasiological structure.

The problem of inner form of the derivative word and its onomasiological structure is raised in the article: the kinds of nominations in the aspect of method of the denomination by the inner form are named, the particularity of the formation of onomasiological structure is discovered, the close connection between explored ideas as representatives of classified and cognitive man activity is confirmed.

Key words: inner form of word, onomasiological structure, derivative word, nominative unit.

Породження лексичної одиниці є наслідком своєрідної матеріалізації думки. У кожному рівні мови є свій набір знаків (символів), закріплених за певними предметами, ознаками, явищами навколишнього середовища, тобто опредметнені (матеріалізовані) асоціації. Утворення різних словесних знаків, які називають повторювані складові людського життєвого досвіду, пов'язано насамперед і здебільшого з номінативно-репрезентативною функцією мови [9, с. 26]. Такими знаками є похідні слова – номінативні одиниці.

Питання номінативного аспекту похідних одиниць, їхніх ономасіологічних структур свого часу вивчали чеський лінгвіст М. Докуліл, російські мовознавці І. С. Торопцев, О. С. Кубрякова, О. А. Земська, Г. А. Уфимцева, В. М. Никитевич, українські мовознавці О. О. Селіванова, Є. А. Карпіловська, А. М. Архангельська, А. М. Нелюба та ін.

Вивчаючи особливості виникнення слова як назви, учені (М. Докуліл, Я. Кухарж, М. Роудний та ін.) запропонували поняття ономасіологічної структури [5; 8]. Словотвірні ономасіологічні категорії репрезентовано в різних словотвірних структурах іменників, дієслів, прикметників чи прислівників. На відміну від ономасіологічних категорій предметності та ознаки, що є елементарними щодо порушеної проблеми, тобто неподільними на інші складові, ієрархічно підпорядковані їм словотвірні ономасіологічні категорії не є

елементарними, бо їх реалізують похідні одиниці, структури яких є двочленими, тобто такими, що складаються з двох компонентів: бази та ознаки [9, с. 60].

Науковці витлумачують ономасіологічну базу в похідному слові як те, що вказує на належність названого поняття до класу предметів, ознак, дій чи ознак ознак, тобто до найзагальнішої з поняттєвих категорій, укладеної в це слово. Порівняно з ономасіологічною базою ономасіологічну ознаку кваліфікують як семантично конкретнішу змінну для кожної словотвірної моделі величину, яка уточнює ономасіологічну базу [9, с. 60–61]. Здебільшого похідній назві відповідає така ономасіологічна структура, у якій ономасіологічною базою є словотворчий формант як виразник узагальненого значення, а ономасіологічною ознакою є корінь, основа як носії конкретної семантики [5; 8; 9].

Дослідження ономасіологічного аспекту похідних одиниць неможливе без окреслення поняття «внутрішня форма». Проблему внутрішньої форми слова порушували О. О. Потебня, В. Г. Гак, О. П. Єрмакова, О. А. Земська, О. І. Блінова, М. Д. Голєв, В. М. Бойчук, О. С. Снитко та ін. Різні, часом суперечливі, трактування внутрішньої форми слова активізували лінгвістичне зацікавлення нею. Поняття внутрішньої форми слова, за твердженням О. П. Єрмакової й О. А. Земської, пов'язане насамперед з іменем О. О. Потебні, що витлумачив її як «стосунок змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка» [3, с. 518]. Внутрішня форма дає змогу виявити характер (природу) найменування, вона «працює» на ономасіологічний аспект слова [3, с. 518]. Питання виявлення особливостей ономасіологічних структур через співвідношення їх із внутрішньою формою номінативних одиниць в українському мовознавстві є маловивченим, отже, й актуальним.

Мета статті – простежити специфіку співвідношення внутрішньої форми слова й ономасіологічної структури в похідних одиницях. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) окреслення понять «внутрішня форма слова» та «ономасіологічна структура»; 2) спостереження за внутрішньою формою слова в різних ономасіологічних структурах; 3) характеристика механізмів породження найменувань.

У номінативній ієрархії похідні слова посідають чільне місце, бо відображення дійсності відбувається «розчленовано», частинками, які пов'язують одну реалію дійсності з іншою. Для користувача мови нові похідні слова є своєрідними провідниками в «нову реальність». Семантична прозорість переважної кількості похідних одиниць

полегшує сприйняття слова щодо його зрозумілості, «угадованості» і, що важливіше, полегшує оперування новими поняттями, водночас указуючи на зв'язок нового зі старим [4, с. 156].

Виникнення у свідомості номінатора певної внутрішньої форми майбутньої назви по суті є підготовчою роботою до створення ономасіологічної структури найменування. Утворенню назви передують зазвичай процес ототожнення, асоціювання іменованого предмета чи явища з природою, оточенням. На передній план виступає передусім найзагальніший зв'язок, характер змістового стосунку похідної одиниці до твірної бази. Це ще не судження про реалію і не власне мотивація. На думку вчених, у мовознавстві поняття внутрішньої форми вводять для того, «щоб пояснити ономасіологічну структуру найменування, відкрити зв'язок між морфемною будовою похідного слова та його семантикою» [3, с. 520]. Наприклад, у слові *золотушник* («багаторічна трав'яниста рослина з жовтими квітами» [2, с. 382]) внутрішньою формою є тлумачення «*золотого* (жовтого) кольору», «ніби *золотий*». Досить часто у тлумаченнях внутрішньої форми наявний компонент «ніби», бо «внутрішня форма нерідко відображає наївне, побутове уявлення про предмет» [3, с. 521].

Внутрішня форма є не лише показником асоціативних, мисленнєвотворчих процесів людини, тим розумінням реалії, яке обрано для найменування, а й так званим індикатором національно-культурної специфіки народу. Наприклад, у назвах місяців через внутрішню форму слова виявляються національні традиції створення номінативних одиниць, сприйняття реалій дійсності: *лютий* – «який *лютує*», *квітень* – «коли все *квітне*», *червень* – «коли все ніби *червоне* (стигле)», *грудень* – «коли з'являються *грудки* (мерзлої землі)» тощо. Для таких назв характерні традиційні ономасіологічні структури, де ономасіологічною базою є формант *-ень*, а ономасіологічною ознакою – корінь (*лют-*, *квіт-*, *черв-*, *груд-*). Проте в деяких із назв місяців внутрішня форма з часом затемнюється, стирається через поступову нівеляцію асоціативного зв'язку з реалією, наприклад: *серпень* «коли використовують *серпи*». Деякі мовці (переважно молодь), не знаючи самого поняття *серп* («сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін.» [2, с. 1117]), яке вже потроху виходить з активного вжитку, не відчують внутрішньої форми слова. Так вона поступово перетворюється в латентну.

Внутрішня форма слова «з різним ступенем виразності розпізнається в межах морфологічного складу <...> основи» [7, с. 84]. У деяких назвах її виразність позначається на ономасіологічних особливостях

форманта. На ньому ніби залишається відбиток внутрішньої форми всього слова. Із цим відбитком (тобто з певною асоціацією) формант у межах іншої назви створює відповідні асоціації. Найчастіше це трапляється з непродуктивними формантами. У них номінатор уміщує не лише кваліфікативну складову, а й асоціативний елемент. Показовим щодо цього є суфіксоїд *-навт* у жаргонізмі *алконавт* («алкоголік, п'яниця» [6, с. 34]). Непоширений, але добре відомий із назви *космонавт*, суфіксоїд *-навт* не просто вказує на особу, а й асоціативно пов'язує стан людини, яка пиячить, зі станом людини в космосі. Відбувається активізація внутрішньої форми слова *космонавт* в ономасіологічній структурі назви *алконавт*. Внутрішні форми цих слів ніби контамінуються. «Стиковим фрагментом» цієї контамінації є ономасіологічна база (формант *-навт*). В ономасіологічній структурі слова *алконавт* ономасіологічна база не просто передає узагальнене категорійне значення, а й частково відтворює ономасіологічну ознаку слова *космонавт*. Подібне співвідношення внутрішньої форми слова і його ономасіологічної структури спостерігаємо і в жаргонізмі *алкашист* («алкоголік, п'яниця» [6, с. 34]). Тут очевидна аналогія з ономасіологічною структурою слова *фетишист*, одним зі значень якого є «той, хто страждає на *фетишизм*» [2, с. 1320], порівняйте: *алкоголік* – «той, хто хворіє на *алкоголізм*» [2, с. 14]. Отже, внутрішня форма співвідноситься з усіма складниками ономасіологічної структури, з усім словом як цілісною одиницею, «на те вона і є внутрішньою формою СЛОВА» [1, с. 10].

Вивчаючи номінації з погляду способу їх позначення за внутрішньою формою, яку виявляють за тією ознакою, що вкладають в основу найменування як розрізнявальну, В. Г. Гак виділив узагальнену та індивідуалізаційну опозиції [9, с. 272–273]. На думку дослідника, у мові наявні різні за обсягом номінації, серед яких можна знайти гіперонім (номінацію широкого значення) і гіпонім (номінацію вузького значення). Відмінність так званої вузької (індивідуалізаційної) номінації від широкої (узагальненої) номінації в тому, що вона складніша за семантичною структурою, бо ґрунтується на поєднанні різних ознак.

Значну кількість назв, що виявляють гіперо-гіпонімічну диференціацію, тобто є назвами широкого значення (узагальненою номінацією) і назвами вузького значення (індивідуалізаційної номінацією), охоплює дитяче мовлення. Наприклад, дитина – Поліна (4,5 р.), говорячи *я насупелилася*, наголошує на тому, що вона поїла саме *супу*, *я наборицулилася* – *борицу*, *я набублилася* – *бубликів*, а не чогось іншого. Усі названі дієслова є гіпонімами (індивідуалізаційними номінаціями)

дієслова *наїстися*. Ономасіологічні ознаки в них характеризуються більшою експліцитністю (*наступилася, наборицулилася, набублилася*), ніж ономасіологічна ознака в гіпероніма (узагальненої номінації) *наїстися*. В основі таких «дитячих» номінацій наявна внутрішня форма з досить високим ступенем виразності.

Отже, внутрішня форма слова по-різному виявляється в ономасіологічних структурах похідних одиниць. Її треба співвідносити з усіма складниками структури слова. У класичному варіанті ономасіологічної структури внутрішня форма може бути експліцитнішою і слабкіше вираженою чи латентною, створювати в межах номінації узагальнену та індивідуалізаційну опозиції. Перспективою цього дослідження є вивчення різних функцій внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних одиниць.

Література

1. Блинова О. И. Внутренняя форма слова: мифы и реальность / О. И. Блинова // Вестник Томского государственного университета. Филология. – Томск, 2012. – № 4 (20). – С. 5–11.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Ермакова О. П. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова / О. П. Ермакова, Е. А. Земская // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Том 44. – № 6. – С. 518–525.
4. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / В. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
5. Нешименко Г. П. М. Dokulil. «Teorie odvozování slov» / Г. П. Нешименко // Вопросы языкознания. – 1962. – № 5. – С. 143–148.
6. Ставицька Л. Український жаргон : Словник / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
7. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
8. Широкова А. Г. М. Dokulil. «Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen» / А. Г. Широкова, Г. П. Нешименко // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6. – С. 135–140.
9. Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебренникова]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013 р.